

MORFEMANING TURLARI

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maktabgacha ta'lim fakulteti
Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda xorijiy til yo'nalishi
540-21-guruh talabasi
Boboyeva Sarvinoz
Ro'zmatova Noila
Ibrohimova Mahbuba
Nuraliyeva Ozoda
Abdullayev Mo'ydinjon

ANNOTATSIYA

Bu maqolada tilshunoslik bo'limlaridan biri Morfemika hamda uning turlari morfemalar, affiksalar morfemalar, ularning ma'nolari haqida qisqacha malumot beramiz.

Kalit so'zlar: Morfemika , morfema, affiksalar morfema , o'zak morfema, so'z yasovchi morfema, shakl yasovchi morfema , so'z o'zgartiruvchi morfema, soddalar affiksalar, murakkab affiksalar

KIRISH

So'zning morfemik strukturasi **o'zgarishlar**. Aytilganidek, til taraqqiyoti natijasida so'zning semantik, fonetik strukturasi bo'lgani kabi, morfemik tarkibida ham jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Ularning har xil ko'rinishlari bor:

1. So'z va qo'shimcha birlashib, so'z *tublashishi* mumkin: *yuksal, yuksak*.

2. So'z va qo'shimcha birlashib, ular *yaxlitlanishi* mumkin: *biron, biror, bezor*. Qo'shimcha bunday zichlashishi natijasida o'z invarianti – morfemasidan uzilishi mumkin.

3. So'z va qo'shimcha orasidagi aloqa *soddalashishi* mumkin: *yumshoq, qattiq*.

4. So'z qo'shimcha holiga kelishi, murakkab qo'shimchalar bir-biriga qo'shilib ketishi, ya'ni *birlashishi* mumkin: *borib yotibdi – borib yatipti – boryapti; ning + ki = niki*.

Keltirilgan hodisalarga mansub misollarning barchasi tarixiy yasalishga mansubdir.

Morfemalar asosiy vazifasiga ko'ra, 2 turga bo'linadi; so'z yasovchilar; so'zning shaklini yasovchilar. Suz yasovchi Morfemalar yangi-yangi leksemalar hosil qilish uchun qo'llanadi va o'zbek tili lug'at (leksik) qatlamining boyishida muhim rol o'ynaydi. So'z shakli hosil qiluvchi Morfemalar so'zning qo'shimcha ma'no ifodalovchi shaklini yasaydi. Mas: daraxtlar (daraxt so'zining ko'plik shakli), balandroq (baland so'zining daraja shakli), sarg'ish (sariq so'zining ozaytirma shakli) keldim (kel fe'lining o'tgan zamon birinchi shaxs birlik shakli) va boshqa Morfemalar mustaqil qo'llanmaydi, lug'aviy ma'no ifodalay olmaydi, faqat so'zning lug'aviy va grammatik ma'nolari shakllanishiga xizmat qiladi. So'z tarkibida Morfema ishtirok etmasligi ham mumkin. „Morfema“ termini va tushunchasini tilshunoslikka polyakrus tilshunosi I.A.Boduen de Kurtene kiritgan. Lekin Morfemaning I.A.Boduen de Kurtene talqini bilan ushbu, hozirgi talqini o'rtasida bir qadar farq bor.

Morfema variantlarini misollar asosida ajratish

Morfema nutqda turli varinatlariga ega bo'ladi. Misol sifatida qaratqich kelishigi invariant shaklining variantlarini kuzataylik:

- a) poetik variant: *bog'in mevasi*;
- b) tarixiy variant: *manim*;
- v) dialektal variant: *kitobting*;
- g) fonetik variant: *mening*.

Kelishik paradigmasiga kirish huquqiga faqat invariant shakliga ega.

So'zlar tarkibidagi affiksial morfemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini farqlash. Morfemalarda ham shakl va ma'no munosabati barqa-rordir. Morfemalarning miqdoran cheklanganligi bu munosabatning keng qamrovliligidan dalolat beradi.

Morfemik polisemiya. Morfemik polisemiya keng tarqalgan. Bu morfemalarning polifunksionalligiga bog'liqdir. Misol sifatida *-chilik* affiksini olaylik. Darslik va qo'llanmalarda uning quyidagi uch ma'nosi farqlanadi:

1. Asosdan anglashilgan narsa etishtiriladigan sohani ifodalovchi ot: *paxtachilik, urug'chilik, chorvachilik, uzumchilik*.

2. Asosdan anglashilgan narsa-hodisaning borlik holatini bildiruvchi ot: *pishiqchilik, mo'lchilik, arzonchilik*.

3. Asosdan anglashilgan tushuncha bilan bog'liq bo'lgan ishni bildiruvchi ot: *ulfatchilik, tirikchilik, dushmanchilik*.

Aksariyat morfemalar polisemik tabiatlidir.

Morfemik omonimiya. Shakldosh morfemalar omonim morfemalar deyiladi. Shakldoshlik bir tur morfemalar orasida ham, turli morfemalar orasida ham bo'lishi mumkin.

1. Derivatsion omonimiya:

-ki I: *turtki, tepki, ko'chki* (ot yasovchi).

-ki II: *ichki, kechki, ustki* (sifat yasaydi).

2. Grammatik omonimiya:

-(i)sh I: *borish (bormoq), kelish(kelmoq), ketish(ketmoq)* (harakat nomi shakli).

-(i)sh II: (birga) *yuvish*, (birga) *tarash*, (birga) *ishlash* (birgalik nisbat shakli).

3. Derivatsion-grammatik omonimiya:

-(i)m I: *yig'im, terim, sig'im* (ot yasovchi morfema).

-(i)m II: *uyim, kitobim, soatim* (egalik morfemasi).

Morfemik sinonimiya. Barcha tur morfemalar ma'no-doshlik munosabatida bo'ladi. Shu boisdan *derivatsion sinonimiya* hamda *grammatik sinonimiya* farqlanadi.

Derivatsion sinonimiya. Derivatsion morfemalarning bir-biriga yaqin ma'nolarni ifodalashi *derivatsion sinonimiya* deyiladi. Masalan, sifat yasovchi *-li, -dor, -ser, -ba* morfemalari o'zaro sinonim: *savlatli, savlatdor, sersavlat, basavlat* kabi. Biroq ma'nodoshlik morfemalararo to'liq emas, balki ayrim ma'no qirralari orasidadir. Ya'ni bir morfema ikkinchi morfema bilan barcha ma'nolari asosida sinonim bo'la olmaydi.

Bugungi kunda derivatsion sinonimiya va derivatsion darajalanishni farqlash tilshunosligimizda tadqiqini kutayotgan muammolardandir.

Grammatik sinonimiya. *Nonni eng - nondan eng, uyga jo'namoq - uy tomon jo'namoq* kabi hodisalarda grammatik ma'nodoshlik mavjud.

Morfemik antonimiya. Morfemik antonimiya derivatsion morfemalar orasidagina mavjuddir. Unga misol sifatida *-li* va *-siz* affikslarini keltirish mumkin: *andishali-andishasiz, barakali-bebaraka, baxtli-baxtsiz*.

MUHOKAMA VA NATIJA

Til hamisha taraqqiyotdadir. Bunda ustuvorlik, asosan, tilning leksik sathiga beriladi. Ijtimoiy hayotning o'zgarishi leksikada keskin o'zgarishlar yasaydi. Yangi so'zlarning vujudga kelishi, so'zlarning «tirilishi», iste'moldan chiqib ketishi kabilar bunga misoldir. Tilning fonetik va grammatik sathlari ijtimoiy o'zgarishlarga befarq bo'lib, unda faqat vaqt o'z izlarini qoldiradi. Chunki yaqin yillarda tubdan o'zgarishga uchragan ijtimoiy hayotning ta'siri natijasida, masalan, o'zbek tilining morfologik strukturasi, sintaktik qurilishida o'zgarish kuzatilmaganligi buning yorqin dalilidir. Lekin asrlar davomida bunday o'zgarishlar bo'lib turadi.

NATIJA

Tilning fonetik va grammatik sathlari ijtimoiy o'zgarishlarga befarq bo'lib, unda faqat vaqt o'z izlarini qoldiradi. Chunki yaqin yillarda tubdan o'zgarishga uchragan ijtimoiy hayotning ta'siri natijasida, masalan, o'zbek tilining morfologik strukturasi, sintaktik qurilishida o'zgarish kuzatilmaganligi buning yorqin dalilidir. Lekin asrlar davomida bunday o'zgarishlar bo'lib turadi. Masalan, eski o'zbek tilida *-gu* affiksi yordami bilan yasalgan ish otiga *-m, -ng* affikslarining qo'shilib, ushbu so'zning kesim ekanligini ko'rsatgan: *Men ko'rgum* tipida. Bu hozirgi o'zbek tilida kuzatilmaydi. *Ul, alar, andin, anda, ko'zun ko'rub* (ko'zi bilan ko'rib) kabi qator so'zshakllar fikrimizning dalilidir. Yoki eski o'zbek tilida *Bu sening, Bu mening* ko'rinishidagi sintaktik qurilma mavjud bo'lgan. U hozirgi kunda u *Bu seniki, Bu meniki* ko'rinishiga ega.

REFERENCES

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mengliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009. -416.